

REGĖJIMAS IR PAŽINIMAS

Fritjof CAPRA

1966 m. Vienos universitete gavęs fizikos daktaro laipsnį, Fritjofas CAPRA toliau dirbo mokslinį tiriamąjį darbą teorinės aukštųjų energijų fizikos srityje Paryžiaus, Santa Kruzės (Kalifornija), Standfordo universitetuose bei Londono Karališkajame koledže. Autorius taip pat seniai domisi šiuolaikinės fizikos ir Rytų mistikos pasaulėžiūrų sugretinimo galimybėmis. Knygos „Fizikos Dao“ (The Tao of Physics) pasirodymo metu (1977 m.) jis dirbo Berklio universitete Kalifornijoje.

Sąvokas „šiuolaikinė fizika“ ir „Rytų mistika arba mistiškumas“ autorius supranta bei apibrėžia savaip. „Skirtumas tarp Rytų ir Vakarų mistiškumo yra tas, kad Vakaruose mistinės mokyklos visuomet tevidina marginalinį vaidmenį, o Rytų filosofijoje bei religijoje jos sudarė pagrindinę srovę. Užtat paprastumo dėlei aš kalbėsiu tiesiog apie 'Rytų pasaulėžiūrą', tik retkarčiais tepaminėdamas kitus mistinės minties šaltinius“ (p. 5). Kita vertus, „fizikos“ terminą autorius irgi vartoja ne tik tiesiogine reikšme, bet ir kaip „mokslo“ ar „mokslinės pasaulėžiūros“ apskritai sinonimą. Fizikos, kaip ir viso Vakarų mokslo šaknys, anot autoriaus, –

senovės Graikijos Mileto filosofų mokykloje, kurių „pagrindinis tikslas buvo atskleisti esminę daiktų prigimtį, arba tikrąją sandarą, vadinamą physis. Žodis fizika kilo kaip tik iš šio žodžio ir, vadinasi, pradžioje reiškė tiesiog siekį patirti daiktų esmę“ (p. 6).

Taigi sąvokos „fizika“ ir „Rytų mistika“ autoriaus lūpose iš esmės mena ne tik ir ne tiek pačią fiziką ir būtent „Rytų filosofiją“, o veikiausiai tiesiog dvi pagrindines bendražmogiškas pasaulėžiūras, atstovaujamas mokslo ir vadinosios mistikos apskritai. (Čia galima prisiminti 7–8-ame dešimtmėčiais Lietuvos spaudoje skambėjusį „fizikų ir lyrikų“ ginčą.)

Šiaip ar taip, tai dar vienas gana skardus balsas „Rytų ir Vakarų“ byloje. Mūsų skaitytojui siūlome antrąją knygos „Fizikos Dao“ skyrių, kuriame glaustai išsakomos pagrindinės idėjos ir apibrėžiamas pats tokio požiūrio pagrindas. Pravartu su šiuo požiūriu susipažinti ir humanitarams, humanitarinių (t.y. žmogaus) mokslų atstovams, kurių tyrimų objektas juolab reikalauja įsiklausyti į čia keliamus klausimus. Ypač mitologams bei kalbininkams.

Išvesk mane iš nebūties į būtį!
Išveski iš tamsos mane į šviesą!
Ir iš mirties išveski į nemirtingumą!

Bṛhad-āraṇyaka Upaniṣad

Prieš nagrinėjant paraleles tarp šiuolaikinės fizikos ir Rytų mistikos, reikia aptarti, kaip išvis galima tikslų mokslą, išreikštą sudėtingiausia šiuolaikinės matematikos kalba, lyginti su dvasinėmis disciplinomis, kurių įžvalgos remiasi meditacija ir, kaip tvirtinama, neperteikiamos nė žodžiu.

Ką mes iš tikrųjų ketiname palyginti, tai mokslininkų ir Rytų mistikų teiginius apie savąjį pasaulio pažinimą. Norėdami nustatyti tikslus tokio palyginimo rėmus, privalome paklausti savęs, visų pirma, apie kokį gi „pažinimą“ mes kalbame. Argi buddhistų vienuoliui iš Ankor Vato arba Kioto „pažinimas“ yra tas pat, kas fizikui iš Oksfordo ar Berklio? Ir, antra, kokius gi teiginius lyginsime? Ką atrinksime iš begalės eksperimentinių duomenų, lygčių bei teorijų ir, kita vertus, iš religinių raštų, senovės

mitų bei filosofinių traktatų? Šis skyrelis ir skirtas išsiaiškinti šiuodu dalykus: turime galvoje „žinojimo“ prigimtį ir kalbą, kuria jis išreiškiamas.

Visais laikais buvo pripažįstami du žmogaus sąmonės būdingi pažinimo būdai, apskritai dvi sąmonės nuostatos, dažnai vadinamos racionali protu ir intuityva. Tradiciškai siejamos atitinkamai su mokslu ir religija. Vakaruose intuityvusis, religinis žinojimas dažnų nuvertinamas, iškeliant racionalių mokslinį pažinimą, o tradicinė Rytų nuostata yra kaip tik priešinga. Tolesni teiginiai apie pažinimą, ištarti Rytų ir Vakarų didžiųjų protų, kaip tik atstovauja šiodviems nuostatom. Sokratas Graikijoje yra pasakęs: „Žinau, kad nieko nežinau“, Laodzi Kinijoje – „Geriau nežinoti, jog žinai“. Rytuose abiems pažinimo būdams teikiama reikšmė paprastai aiški tiesiog iš jų pavadinimų. Štai Upaniṣados kalba apie „aukštesnįjį“ ir „žemesnįjį“ žinojimą, kaip tik pastarajam priskirdamos visus mokslus, o pirmajam, aukštesniajam – religinę sąmonę. Buddhistai kalba apie „reliatyvų“ ir „absoliutų“ žinojimą,

arba „santykinę tiesą“ ir „transcendentinę tiesą“. Kinų filosofijoje, kita vertus, nuolat pabrėžiama papildanti intencijos ir racionalumo prigimtis, siejant juodu atitinkamai su archetipine In ir Jang pora, sudarančia kinų minties pagrindą. Sulig abiem pažinimo būdais Kinijoje savo ruožtu išsirutuliojo dvi papildančios filosofinės tradicijos – daoizmas ir konfucionizmas.

Racionalus pažinimas išplaukia iš įprasto, kasdieniško daiktų bei reiškinių patyrimo. Jis priklauso intelektui, kuris skiria, skaido, lygina, matuoja bei įvardina. Taip sukuriama intelekto priešybių pasaulis, opozicijų, iš kurių kiekviena turi prasmę tik santykyje su sau priešinga, dėl ko buddhistai ir vadina tokį žinojimą „santykinium“.

Abstrakcija – lemiamas tokio žinojimo ypatybė, kadangi lyginant bei rūšiuojant nesuseikėjamą mus supančių pavidalų, dermių bei reiškinių įvairovę tiesiog neįmanoma atsižvelgti į visas jų savybes, o tenka išskirti vos keletą reikšmingiausių. Šitai sudaromas savotiškas tikrovės intelektualinis žemėlapis, kuriame iš daiktų belikę tik jų apybraižos. Racionalus pažinimas – tai mūsų protui ir kalbai būdinga tiesinė, nuosekli abstrakčių sąvokų bei ženklų sistema. Daugelyje kalbų šią tiesinę, nuoseklią struktūrą atspindi pati abėcėlė, kurios dėka patyrimas bei mintys reiškiami ilgomis raidžių sekomis.

Kita vertus, tikrasis gamtos pasaulis – tai ištisa, neišnarstoma, daugiamatė įvairovė, kuriai išvis nebūdingos tiesios linijos ir taisyklingi pavidalai, kurioje visa kas vyksta ne iš eilės, ne nuosekliai, bet urmu, sykiu. Tai pasaulis, kurio, pasak šiuolaikinės fizikos, net pati erdvė kreiva. Aki vaizdu, kad savo abstrakčia konceptualaus proto sistema mes niekuomet pačios tikrovės nei aprašysime, nei perprasime. Mąstydami apie tikrovę mes susiduriame su tais pačiais keblumais, kaip kartografas, mėginantis išgaubtą žemės paviršių užkloti eile plokščių žemėlapių. Iš tokios procedūros tegalime tikėtis nebent aproksimuoto, apytikslio tikrovės paveikslas. Bet koks racionalus pažinimas tad neišvengiamai yra ribotas.

Racionalus pažinimas – tai, be abejo, mokslo sritis, kuris visa matuoja ir seikėja, analizuoja ir klasifikuoja. Tokiais metodais įgytų žinių ribotumą ypač išryškino šiuolaikinis mokslas ir būtent šiuolaikinė fizika, kuri moko mus, Wernerio Heisenbergo žodžiais, „jog bet kuri sąvoka ar žodis, kad ir koks savaime suprantamas atrodytų, gali būti taikomas tik apibrėžtose ribose“.¹

Daugeliui mūsų per sunku nuolat atminti konceptualaus žinojimo ribotumą bei santykinumą. Kadangi susikurtas tikrovės paveikslas yra kur kas suprantamesnis nei pati tikrovė, mes linkę suplakyti juodu ir savo sąvokas bei ženklus laikyti pačia tikrove. Vienas iš pagrindinių Rytų mistikos tikslų užtat kaip tik ir yra atpeikėti mus iš tokios samplakos. Dzen buddhistai sako, kad mėnulį iš tikrųjų galima parodyti pirštu, tačiau nebėra ko žiūrėti į pirštą,

syki išvydus patį mėnulį. Daoistų išminčius Džuangdzi rašė: „Bučius naudojamas žvims gaudyti, o žuvį pagavus, bučius pamirštamas. Spąstai naudojami kiškiams gaudyti, o kiškį pagavus, spąstai pamirštami. Žodžiais naudojama si minčiai perteikti, o mintį pagavus, žodžiai pamirštami“.²

Vakaruose tą patį savo įtaigiu šūkiu „žemėlapis – ne teritorija“ pabrėžė semiotikas Alfredas Korzybskis.

Rytų mistikams rūpi tiesioginė tikrovės patirtis, pranakstanti ne tik intelektualinį išprotavimą, bet ir juslinį suvokimą. Upanišadų žodžiais, „Kas negirdima, nepaliečiama, neregima, nenykstama, / kas neturi skonio, nekinta ir nekvepia, / kas be pradžios ir pabaigos, aukščiau nei aukštai, kas neišjudinama – / Tat pažinęs išsivaduoja iš mirties nasrų“.³

Tokiu patyrimu įgytas žinojimas buddhistų ir vadinamas „absoliučiu žinojimu“, kadangi jis nesiremia jokiomis intelekto abstrakcijomis nei klasifikacijomis, kurios, kaip matėme, visuomet santykinės ir tik apytikslės. Buddhistų tvirtinimu, įmanomas tiesioginis nesuskaidytos, nepadalintos, neapibrėžtos „tokybės“ patyrimas. Pilna, visapusiška šios „tokybės“ pagava yra ne tik pati Rytų mistikos šerdis, bet apskritai mistinės patirties esmė.

Rytų mistikai be paliovos tvirtina, jog aukščiausia tikrovė nepasiekiamą protu ar tokiu pažinimu, kurį būtų galima vienai ar kitaip pademonstruoti. Jos neįmanoma adekvačiai nusakyti žodžiais, nes ji yra anapus jutimais suvokiamo ir intelektu sumąstomo pasaulio, kuriame tarpsta visi mūsų žodžiai bei sąvokos. Upanišadose apie tai sakoma: „Ten akis nepasiekia, kalba nei protas neprieina. Mes nežinome ir nesuprantame, kaip galima šito mokyti“.⁴

Laodzi, šią tikrovę pavadinęs Dao, tą patį sako jau pirmąją „Dao De Dzing“ eilute: „Dao, išsakytas žodžiais, nebebūtų begalinis Dao“.⁵ Tai, kad žmogus, kaip kad aki vaizdu iš laikraščių, per pastaruosius du tūkstančius metų tapo ne ką išmintingesnis, nepaisant nuostabių racionalaus proto laimėjimų, pakankamai aiškiai liudija absoliutų žinojimą esant neįmanoma perduoti žodžiais. Nes, pasak Džuangdzi, „jei tat galėtų būti pasakyta, kiekvienas jau būtų pasakęs tai savo broliui“.⁶

Absoliutus žinojimas yra tad visiškai neintelektualus tikrovės patyrimas, kylantis iš tam tikros ypatingos sąmonės būsenos, kurią būtų galima pavadinti meditatyvine arba mistine. Tokių būsenų tikrumą patvirtina ne tik visa eilė mistikų Rytuose bei Vakaruose, bet ir psichologijos mokslo tyrinėjimai. Williamo Jameso žodžiais, „mūsų įprasta kasdienė sąmonė, arba racionalus protas, kaip kad mes ją vadiname, tėra viena atskira iš sąmonės galimybių, aplink kurią, vos už ploniausios plėvelės, plyti visiškai kitokių potencialių sąmonės atmainų erdvė“.⁷

Nors fizikams rūpi visų pirma racionalus žinojimas, o mistikams – intuityvus, ir vieni, ir kiti remiasi abiejomis pažinimo rūšimis. Tai tampa aki vaizdu bent kiek patyri-

nėjus, kaip žinojimo pasiekama ir kaip jis išreiškiamas tiek fizikų, tiek Rytų mistikų.

Fizikoje moksliniai tyrimai vyksta trimis pakopomis. Pirmoji pakopa – tai eksperimentinių duomenų apie tyrinėjamą reiškinį kaupimas. Antroje pakopoje eksperimentiniai duomenys išreiškiami atitinkamais matematiniais simboliais ir sukuriama matematinis modelis, kuriame tie simboliai tam tikru būdu griežtai susiejami tarpusavy. Toks matematinis modelis paprastai ir vadinamas teorija. Ši teorija tada taikoma tolesnių eksperimentų rezultatams numatyti, kuriais kaip tik patikrinamos visos galimos teorinės išvados. Pavykęs matematinis modelis ir jo dėka prognozuojami tolesni eksperimentai fizikus šioje pakopoje gali visiškai patenkinti, tačiau anksčiau ar vėliau jiems tenka kažkaip paaiškinti savo gautus rezultatus nefizikams, vadinasi, išreikšti juos įprasta kalba. Kitaip sakant, jiems reikės savo matematinį modelį „išversti į žmonių kalbą“, o tai neišvengiamai reiškia tam tikrą jo interpretaciją. Netgi patiems fizikams tokio verbalinio modelio formulavimas tampa jų tikrojo supratimo kriterijumi. Tai ir yra trečioji mokslinio pažinimo pakopa.

Iš tikrųjų šios trys pakopos, žinoma, nėra griežtai atskirtos viena nuo kitos ir ne visuomet eina ta pačia tvarka. Pavyzdžiui, tam tikrą matematinį modelį gali lemti fiziko filosofiniai įsitikinimai, kurių jis gali laikytis nepaisydamas netgi gautų prieštaraujančių eksperimentinių duomenų. Tokiu atveju, kaip kad dažnai ir nutinka, jis stengsis modifikuoti savo modelį taip, kad šis leistų atsižvelgti ir į naujausius eksperimentus. Bet jeigu eksperimentinė medžiaga ir toliau prieštarauja modeliui, anksčiau ar vėliau vis tiek tenka jo atsisakyti.

Būtent šitoks tvirtas visų teorijų grindimas eksperimentine medžiaga ir vadinamas moksliniu metodu. Būtent šitaip, kaip matysime, grindžiama ir Rytų filosofija. Kita vertus, graikų filosofija šiuo atžvilgiu iš esmės skiriasi. Nors graikų filosofų apie gamtą turėta ir labai įžvalgių idėjų, neretai itin artimų šiuolaikinėms mokslinėms teorijoms, milžinišką prarają tarp jų lemia kaip tik šiuolaikinio mokslo empirinis nusistatymas, kone visiškai svetimasis graikiškajam protui. Graikai savo modelius išvesdavo ne indukcijos būdu iš to, kas buvo pastebėta, o dedukcijos būdu iš tam tikrų pirminių aksiomų, arba principų. Nors graikiškasis deduktyvus įrodymas bei logika, žinoma, yra esminis antrosios mokslinių tyrimų pakopos sandas, būtinas formuluojant neprieštaringą matematinį modelį, taigi – esminė mokslo sudedamoji dalis.

Racionalus pažinimas, racionalūs metodai moksliniuose tyrinėjimuose, be abejo, vaidina pagrindinį vaidmenį, tačiau jie nėra viskas. Racionalioji pažinimo dalis iš tikrųjų netektų prasmės, jeigu jos neįkvėptų intuityva, padovanojanti mokslininkams naujų įžvalgų ir laiduojanti jų kūrybiškumą. Įžvalgos paprastai aplanko netikėtai ir, būdin-

ga, anaipol ne sėdint prie rašomojo stalo bei sudarinėjant lygtis, o veikiau sau ilsintis vonioje, vaikštinėjant po mišką, pajūriu ar pan. Kaip tik atsipalaidavus po įtempto intelektualinio darbo intuityva, regis, ir ima viršų, staiga nušviesdama protą ir šitaip suteikdama moksliniam darbui nepaprastą džiaugsmą bei žavesį.

Vis dėlto intuityvios įžvalgos mokslui lieka bevertės, jeigu netampa matematiškai griežtai suformuluotos ir dargi paaiškintos paprasta suprantama kalba. O čia lemiamas dalykas – abstrakcija. Abstrakcijos vaisius, kaip minėta, – tikrovės žemėlapiui prilygstanti atitinkamų simbolių bei sąvokų sistema. Toks žemėlapis betgi atspindi ne pačią tikrovę, o tik kai kurias atskiras jos savybes, ir galiausiai mes nė nebežinome, kurias būtent, kadangi sudarinėjame savo žemėlapių nuo pat vaikystės ir toli gražu ne visada kritiškai. Be to, mūsų kalbos žodžiai nėra pakankamai aiškiai apibrėžti. Jie daugiaprasmiai, ir, negana to, išgirdus žodį, daugelis jo prasmių praslysta pro mūsų sąmonę nepastebėtos ir pasilieka didele dalimi nesąmoningos.

Netiksliai bei dviprasmiška kalba būdinga poezijai, kuriai kaip tik rūpi nesąmoningos sąsajos bei užuominos. Mokslas gi siekia apibrėžti dalykus tiksliai ir nustatyti tarp jų nedviprasmiškus ryšius, todėl abstrahuoja kalbą – apriboja žodžių reikšmes ir pagal logikos taisykles sugriežtina jos struktūrą. Aukščiausią laipsnį abstrakcija pasiekia matematikoje, kur žodžiai išvis pakeičiami sutartiniais ženklais su griežtai apibrėžtomis jų tarpusavio santykių operacijomis. Tokiu būdu mokslininkas gali į vieną ženklą eilutę, į vieną vienintelę lygtį sutraukti informaciją, kuriai šiaip jau prireiktų keleto lapų įprastų rašmenų.

Tačiau nuomonė, jog matematika esanti tik galutinai abstrahuota bei sutraukta kalba, nėra tokia jau neginčijama. Nemažai matematikų tiki ją ne tik esant kalba, kuria aprašoma tikrovė, bet slypint pačioje tikrovėje. Pirmasis tokį požiūrį išsakė Pitagoras, tvirtinęs, esą „visi daiktai yra skaičiai“, ir išrutuliojęs ypatingą matematinę mistiką. Pitagoras logiką sujungė su religija, o tai, pasak Bertrando Russello, buvo lemtingas žingsnis visai Vakarų religinei filosofijai: „Matematikos kombinavimas su teologija, pradėtas Pitagoro, tapo visos graikų, o vėliau viduramžių ir naujųjų amžių filosofijos iki pat Kanto būdingu požymiu... Platonas, Šv. Augustinas, Tomas Akvinietis, Descartes'as, Spinoza ir Leibnizas – tai vis tas pats religijos ir logikos, moralinio užsidegimo ir amžiniais dalykais užimto proto mišinys, pradedant Pitagoru, lydintis intelektualizuotą europietiškąją teologiją ir skiriantis ją nuo tiesioginio azijietiško misticizmo“.⁸

„Tiesioginiam azijietiškam misticizmui“ Pitagoro požiūris į matematiką, be abejo, atrodytų nepriimtinas. Matematika su savo itin išskaidyta bei griežtai apibrėžta struktūra Rytams tėra būtent mūsų conceptualaus žemėlapiu

dalis, o ne pačios tikrovės ypatybė. Mistikui tikrovė visiškai neskaidoma ir visiškai neapibrėžta.

Mokslinės abstrakcijos metodas labai veiksmingas ir pajėgus, bet už jį tenka sumokėti. Kuo tiksliau mes apibrėžiame savo sąvokas, kuo racialesnę darome savo sistemą, griežtindami sąvokų tarpusavio ryšius, tuo toliau ji atitrūksta nuo tikrovės. Pasitelkę jau minėtą Korzybskio metaforą apie žemėlapių ir teritorijų galėtume tarti, jog įprasta kalba – tai žemėlapis, kuris savo santykinės netvarkos dėka dar yra palyginti lankstus, todėl dar gali tam tikru laipsniu užkloti teritorijos nelygumus. Kuo labiau kalbą griežtiname bei tiksliname, tuo ji darosi tolydzio mažiau lanksti, ir matematikos kalbos ryšiai su tikrove jau taip praretėja, kad jos ženklų santykis su jutiminiu pasauliu tampa visiškai nebeakivaizdus. Štai kodėl matematinius modelius bei teorijas būtinai tenka papildyti žodinėmis interpretacijomis, kuriose vėl naudojamos intuityviai tenutuokiamomis sąvokomis, dviprasmiškomis ir netiksliomis.

Svarbu išsąmoninti skirtumą tarp matematinio modelio ir jo žodinio atitikmens. Pirmasis yra griežtas ir neprikaištingos struktūros, tačiau jį sudarantys ženklai nebėra tiesiogiai susiję su tikrove. O žodiniame modelyje, priešingai, naudojamos intuityviomis sąvokomis, užtat netiksliomis bei dviprasmiškomis. Pastarasis šia prasme niekuo nebesiskiria nuo filosofinio pasaulio modelio.

Taigi ir mokslas neapsieina be intuicijos. Savo ruožtu Rytų mistika neapsieina be racionalaus proto, tik skirtingu laipsniu, nelygu mokykla. Pavyzdžiui, hinduizmo *vedānta* arba buddhizmo *madhyamika* – didžiai intelektualios mokyklos, o daoistai išprotavimams bei logikai visuomet jautė gilų nepasitikėjimą. Dzenas, išaugęs buddhizme, tačiau stipriai paveiktas daoizmo, giriasi nepripažįstas „jokių žodžių, jokių paaiškinimų, jokių pamokymų, jokio žinojimo“. Čia kone išimtinai telkiamasi į asmeniškai išgyvenamą nušvitimą ir tik labai saikingai tesidomima jo interpretavimu. Pasak žinomo dzeno priežodžio, „kai tik kalbi apie ką nors, tą pat akimirka sakai netiesą“.

Nors kitos Rytų mistinės mokyklos nuosaikesnės, visų jų branduolys vis dėlto yra tiesioginis mistinis patyrimas. Netgi tie mistikai, kurie leidžiasi į painiausius įrodymus, niekuomet žinojimo šaltiniu nelaiko paties intelekto, o tik naudojami juo savo tiesioginės mistinės patirties analizei bei interpretacijai. Žinojimas čia remiasi būtent patyrimu, o tai ir suteikia Rytų tradicijoms didžiai empirinį pobūdį, nuolat pabrėžiamą jų šalininkų. D. T. Suzukis apie buddhizmą, pavyzdžiui, rašo: „Asmeninė patirtis yra... buddhizmo filosofijos pagrindas. Šia prasme buddhizmas – radikaliai empiriškas bei eksperimentiškas mokymas, kad ir kokią dialektiką pasitelkiant tas patyrimas paskui būtų nagrinėjamas“.⁹

Josephas Needhamas savo darbe „Mokslas ir civilizacija Kinijoje“ kaskart į pirmą vietą iškelia daoistų empirinę nuostatą, pabrėždamas, jog būtent ši nuostata ir pada-

rė daoizmą kinų mokslo bei technologijos pamatu. Anks-tyvojo daoizmo filosofai, Needhamo žodžiais, „pasitraukdavo į tyrus, į girias bei kalnus ir ten, stebėdami įvairias gamtos apraiškas, tiesiogiai medituodavo jos Darną“.¹⁰ Ta pačia dvasia persmelktos dzeno eilės: „Kas nori perprasti tikrąją Buddhos prigimtį, / Tegu stebi metų laikų ir priešasčių pasekmių kaitą“.¹¹

Tvirtas patyriminis Rytų mistikų žinojimo pagrindas primena tvirtą eksperimentinį mokslinio pažinimo pagrindą. Šią paralelę sustiprina dar ir pati mistinio patyrimo prigimtis. Rytų tradicijose jis apibūdinamas kaip intelektą pranokstanti tiesioginė išvalga, pasiekiamą veikiau regėjimu nei galvojimu – tiesiog išžiūrint visa savo esybę, tiesiog stebint.

Daoizme ši stebėjimo, stabos sąvoka įkūnyta pačiame daoistų šventyklos pavadinime *kuan*, pirmine reikšme būtent ‘žiūrėti’. Daoistams tad šventykla buvo tiesiog stabos vieta. Čan buddhizme, kiniškoje dzeno atmainoje, nušvitimas dažnai apibūdinamas kaip „Tao vyda“, ir apskritai regėjimas žinojimo pagrindu laikomas visose buddhizmo mokyklose. Pirmasis Aštuonialypio Tako priesakų, Buddhos duotų išsipildymui pasiekti, yra teisingas matymas – teisingas žinojimas jį lydi. D. T. Suzukis apie tai rašo: „Regėjimas buddhizmo epistemologijoje vaidina pagrindinį vaidmenį, tai pats žinojimo pagrindas. Žinojimas neįmanomas be regėjimo; būtent regėjimas yra bet kokio žinojimo šaltinis. Užtat žinojimas ir regėjimas Buddhos mokyje paprastai neatskiriami. Pagaliau pati buddhizmo filosofijos esmė – tai tiesiog išvysti tikrovę tokią, kokia ji yra. Toks praregėjimas ir reiškia nušvitimą“.¹² Šie žodžiai taip pat primena mums Jakvių (*Yaqui*) mistiką Donchuaną, kuris sako: „Mano nusistatymas yra regėti... nes tik regėdamas žynys pažįsta“.¹³

Čia betgi būtina tam tikra atodaira. Mistinėse tradicijose pabrėžiamo regėjimo nereikia suprasti pernelyg pažodžiui, o veikiau kaip metaforą, kadangi mistinis tikrovės patyrimas yra iš esmės nejuslinis. Kai Rytų mistikai kalba apie „regėjimą“, jie turi galvoje tam tikrą suvokimo būdą, kuris, nors atskiru atveju ir gali būti susijęs su rega, visuomet iš esmės pranoksta ją ir galiausiai yra būtent antjuslinis tikrovės patyrimas. Ką jie iš tikrųjų pabrėžia, kalbėdami apie regėjimą, žiūrėjimą ar stebėjimą, tai empirinį savo žinojimo pobūdį. Ir kaip tik šis Rytų filosofijos empiriškumas nepaprastai primena mokslo pabrėžiamą atitinkamą stebėjimą bei duoda mums pagrindą juodu palyginti. Eksperimentinė mokslinių tyrimų pakopa, regis, kaip tik prilygsta Rytų mistikų tiesioginei išvalgai, o moksliniai modeliai bei teorijos – įvairioms šios mistinės išvalgos interpretacijoms.

Dėl itin skirtingo stebėjimo būdo mokslinių eksperimentinių tyrimų ir mistinio patyrimo gretinimas šiaip jau gali pasirodyti neįtikėtinas. Fizikos eksperimentą atlieka

gerai paruoštas kolektyvas, pasitelkdamas sudėtingą technologiją, o mistikas savo žinojimą įgyja gryna introspekcija, nesinaudodamas jokia aparatūra, tik medituodamas sau vienumoje. Be to, mokslinį eksperimentą iš principo bet kada ir bet kas gali pakartoti, o mistinė patirtis, regis, taip ir lieka ypatingoje padėtyje atsidūrusių keleto individų žinioje. Tačiau įdėmiau pažvelgus pasirodo, jog abi stebėjimo rūšis skiria tik priėjimas – nei patikimumu, nei sudėtingumu jos nesiskiria.

Kiekvienas, pasišovęs pakartoti šiuolaikinės fizikos eksperimentą, turi daugelį metų mokytis. Tik tada jis arba jį pajėgs savo eksperimentu užduoti gamtai atitinkamą klausimą ir suprasti atsakymą. Savo ruožtu gilus mistinis patyrimas irgi reikalauja ilgų metų mokymosi, patyrusiam mokytojui vadovaujant. Negana to, visai kaip ir mokslo atveju, vien mokslų baigimas dar anaipol nelaiduoja sėkmės. Tik jeigu mokiniui „nusišypsos laimė“, jam pavyks „eksperimentą pakartoti“. Taigi eksperimento pakartojamumas yra esminis ir mistiniam parengimui – tai ir yra visų mistiko dvasinių instrukcijų tikslas.

Mistinis patyrimas nėra tad niekuo ypatingesnis už šiuolaikinės fizikos eksperimentą. Be to, ne mažiau jis ir sudėtingas, nors jo sudėtingumas ir kitokio plauko. Sudėtinga bei galingą fiziko techniką čia atstoja, jei ne pranoksta, pati medituojančio mistiko sudėtinga bei galinga sąmonė – tiek kūniškoji, tiek ir dvasinė. Ir mokslas, ir mistika, abu turi savus pakankamai sudėtingus tikrovės stebėjimo metodus, neprieinamus „pasauliečiams“. Šiuolaikinės eksperimentinės fizikos mokslinio žurnalo puslapis neinicijuotam pasirodys ne mažiau paslaptingas nei tibetietiškoji mandala. Ir viena, ir kita tėra visatos esmės tyrinėjimų užrašai.

Nors gilus mistinis patyrimas paprastai neaplanco be ilgo pasirengimo, tiesioginių intuityvių įžvalgų kasdienybėje patiriame kiekvienas. Visiems mums pažįstama būseną, kai staiga pamirštame žmogaus ar vietovės vardą, arba kokią kitą žodį, ir neišėina jo prisiminti, kad ir kaip stengtumės. Jis mums tiesiog „ant liežuvio galo“, tačiau vis dėlto niekaip neatkrenta, kol nepasiduodame ir nenukreipiame dėmesio į ką kita. O tada, lyg žaibui tvykstelėjus, pamirštas žodis staiga ima ir nušvinta atmintyje. Čia nėra jokio išprotavimo. Tai staigi tiesioginė įžvalga. Toks staigus prisiminimas ypač būdingas buddhizmui, kuriame laikoma, jog tikroji mūsų prigimtis yra kaip nušvitusio Buddhos, tik mes ją esame pamiršę. Dzen buddhizmo mokiniai kviečiami atpažinti savo „tikrąjį veidą“, o prisiminti jį ir reiškia nušvitimą.

Kitas gerai žinomas spontaniškos intuityvios įžvalgos pavyzdys – tai sąmojus. Tą akimirka, kai staiga suvoki sąmojų, išgyveni „nušvitimą“. Kiekvienam aišku, kad ši akimirka turi ateiti savaime, kad jos negalima pasiekti „paaiškinant“ sąmojų, t.y. intelektualinės analizės būdu. Tik staigios intuityvios įžvalgos dėka mes patiriame sąmojaus sužadintą išlaisvinantį juoką. Juoko giminytė su dvasine įžvalga nušvi-

tusioms asmenybėms šiaip jau gerai žinoma, visos jos kone be išimties pasižymi neeiliniu sąmojumi. Visokių šmaikščių istorijų bei anekdotų ypač gausu dzene, o „Dao De Dzing“ randame pasakyta: „Neišjuoktas jis negalėtų būti Dao“.¹⁴

Kasdienybėje tiesioginės įžvalgos į daiktų prigimtį paprastai tetrunka akimirka. Rytų mistikai šią akimirka pratęsia ilgesniam laiko tarpui ir galiausiai paverčia ištisu nuolatinio sąmonės budrumu. Sąmonės parengimas tokiam nuolatiniam budrumui – tiesioginiam, nekonceptualiam tikrovės suvokimui – ir yra visų Rytų mistinių mokyklų bei apskritai daugelio rytietiško gyvenimo būdo ypatybių tikroji prasmė. Per visą ilgą Indijos, Kinijos bei Japonijos kultūrų istoriją išsirutuliojo nepaprasta gausybė įvairiausių technikų, ritualų bei meno lyčių šiam tikslui pasiekti, ir visas jas galima laikyti meditacija plačiausia šio žodžio prasme.

Pagrindinė visų šių technikų paskirtis, regis, yra nutildyti protą ir perkelti dėmesį iš racionalios sąmonės būsenos į intuityvią. Daugelyje meditacijos rūšių racionalus protas nutildomas paprasčiausiai susitelkiant į ką nors, pavyzdžiui, į kvėpavimą, į mantrą garsus arba į regimą mandalą. Kitose mokyklose dėmesys sutelkiamas į spontaniškai, neįsikišant protui atliekamus kūno judesius. Tokių kelių žino ir indų joga, ir daoistų „taidzičuan“. Šiose mokyklose praktikuojami ritmiški judesiai galiausiai atveda į tą pačią rimtį, kaip ir statiškos meditacijos rūšys. Rimtį kartais padeda pasiekti ir kai kurios sporto šakos, kaip antai slidinėjimas, kuris, mano asmeniniu patyrimu, yra didžiai dėkinga meditacijos forma.

Rytų menai irgi yra meditacijos formos. Čia rūpinamasi ne tiek menininko idėjų išraiška, kiek savirealizacija ugdant intuityviąją sąmonę. Indų muzikos mokomasi ne iš natų, bet klausantis gyvai grojančio mokytojo ir šitaip išsiugdant tiesioginių muzikinių jausmą. Panašiai „taidzi“ judesių išmokstama ne pagal žodines instrukcijas, o tiesiog atliekant juos vėl ir vėl kartu su mokytoju. Lėti, rituališki japonų arbatos ceremonijos judesiai. Nesuvaržyto, spontaniško rankos judesio reikalauja kinų kaligrafija. Visų šių Rytų menų paskirtis – išugdyti meditatyvią sąmonę.

Daugumai žmonių, ypač intelektualams, tokia sąmonės būseną būtų visiškai netikėtas patyrimas. Gi mokslininkams intuityvios įžvalgos jų darbe gerai pažįstamos, nes kiekvienas naujas atradimas gimsta kaip tik šitokiu nežodiniu staigaus nušvitimo būdu. Tačiau tai tik trumpa akimirka, tvykstelinti tik prieš tai protą kimšte prikimšus informacijos, koncepcijų bei teorijų. Kita vertus, meditacija ištuština sąmonę nuo bet kokių koncepcijų ir apskritai minčių, šitaip parengdama ją ilgalaikėms intuityvioms būsenoms. Kaip tik apie tokį skirtumą tarp mokslinio tyrinėjimo ir meditacijos kalba Laodzi, sakydamas: „Kas siekia mokslo, diena dieneon didėja; kas siekia Dao, diena dieneon mažėja“.¹⁵

Nutilus racionaliam protui, intuityvioji sąmonė tampa nepaprastai budri, aplinka pradeda suvokti tiesiogiai,

be konceptualaus filtro. Džuangdzi žodžiais, „nutilęs išminčiaus protas – tai dangaus ir žemės veidrodis, visa ko didinamasis stiklas.“¹⁶ Vienio su aplinkine tikrove išgyvenimas – pagrindinė tokios meditatyvos būsenos ypatybė. Tai sąmonės būseną, kurioje išnyksta, lydyte susilydo bet kokia fragmentacija.

Giliai medituodama sąmonė yra budri visapusiškai. Be antjusliško tikrovės patyrimo, ji suvokia ir garsus, vaizdus bei kitus supančios aplinkos išpūdžius, tačiau nė nebando savo pojūčių analizuoti ar interpretuoti. Paprasčiausiai neleidžiama, kad jie atitrauktų dėmesį. Toks sąmonės budrumas primena kario būseną, išplėstomis akimis laukiant užpuolimo, pastebint viską, kas vyksta aplinkui, tačiau neleidžiant niekam nė akimirksniai atitraukti dėmesio. Dzeno mokytojas Jasutani Roši, apibūdinamas dzeno meditaciją „šikantandza“, pasitelkia tokį įvaizdį: „Šikantandza – tai itin sutelktas budrumo būseną, nei įsitempus nerimaujant, nei, žinoma, suglebus. Tarsi akistatoje su mirtimi. Įsi-vaizduokite, jog dalyvaujate dvikovoje kardais, tokioje, kaip senovės Japonijoje. Sekdamas akimis priešininką be paliovos turite būti budrus, pasirengęs, ryžtingas. Užtekėtų vos akimirksniai atpalaiduoti dėmesį, ir bemat būtumėt nukirstas. Kovą stebi susirinkusi minia. Kadangi nesate aklas, akies kampe matote ją, ir kadangi nesate kurčias, ją girdite. Tačiau jūsų sąmonė nė akimirksniai nepasiduoda šiems jutiminiams išpūdžiams“.¹⁷

Dėl šio meditacijos panašumo su kario būseną kario įvaizdis Rytų dvasiniame bei kultūriniame gyvenime įgavo reikšmingą vaidmenį. Turbūt populiariausio Indijos religinio teksto Bhagavadgitos veiksmo vieta – mūšio laukas; reikšmingą Kinijos bei Japonijos tradicinių kultūrų dalį sudaro kovos menai. Stipri dzeno įtaka samurajų tradicijai Japonijoje pagimdė vadinamąjį bušido, „kario kelią“ – kardų kovos meną, kuriame kario dvasinė įžvalga pasiekia tobulumą. Daoistų taidžiuan, Kinijoje laikytas aukščiausiu kovos menu, visapusišką kario budrumą ypatingu būdu jungia su lėtais ritmiškais „jogiškais“ judesiais.

Rytų mistika remiasi tiesiogine tikrovės esmės įžvalga, o fizika – jos apraiškų eksperimentiniu stebėjimu. Ir čia, ir ten stebėjimas paskui interpretuojamas, o interpretacija paprastai išsakoma žodžiu. Kadangi žodžiai visuomet tesudaro abstraktų, apytikslų tikrovės žemėlapi, tiek mistinių įžvalgų, tiek mokslinių eksperimentų verbalinės interpretacijos neišvengiamai yra netikslios ir neišsamios. Tiek Rytų mistikams, tiek šiuolaikiniams fizikams tai gerai žinoma.

Fizikoje eksperimentai visų pirma interpretuojami matematiniais modeliais bei teorijomis, o įsisąmoninimas matematiniais modeliais bei teorijomis tesant tikrovės aproksimacijomis – esminis šiuolaikinio mokslo bruožas. Sulig Einsteino aforizmu, „kai matematinės lygtys atspindi tikrovę, jos nebėra patikimos; o kai matematinės lygtys patikimos, jos neatspindi tikrovės“. Fizikams gerai žinoma,

kad jų analizės bei loginio pagrindimo metodai niekuomet nepaaiškina gamtos reiškinių visumos – išskiriama tik tam tikra viena reiškinių grupė ir stengiamasi sudaryti tik ją vieną aprašantį matematinį modelį. Taip elgiantis, visi kiti reiškiniai atmetami, todėl modelis jokia būdu neatspindi tikrosios padėties.

Kiti reiškiniai atmetami arba dėl to, kad jų poveikis yra santykinai silpnas ir negali bent kiek rimčiau pakeisti teorijos, arba dėl to, kad teoriją kuriant jie apskritai dar nežinomi. Imkime pavyzdžiu vieną daugeliui pažįstamą fizikos modelį, „klasikinę“ Newtono mechaniką. Čia dažnai neatsižvelgiama į oro pasipriešinimą arba trintį, nes jų poveikis paprastai gana mažas. Su šiomis išlygomis Newtono mechanika ilgą laiką buvo laikoma galutine visus gamtos reiškinius aprašančia teorija – kol nebuvo pastebėti elektriniai bei magnetiniai reiškiniai, kuriems Newtono teorijoje išvis nėra vietos. Šių reiškinių atradimas parodė, kad modelio būta anaipol ne išsamaus, kad jis taikytinas tik vienai apibrėžtai reiškinių grupei – būtent kietų kūnų judėjimui.

„Apibrėžta reiškinių grupė“ taip pat gali reikšti, jog tam tikros fizinės savybės tiriamos tik apibrėžtame intervale, o tai dar viena teorijos sąlygiškumo priežastis. Tai gana keblus klausimas, nes niekad nėra iš anksto aišku, kur iš tikrųjų teorijos ribos. Jas nustato tik patyrimas. Dvidešimtojo amžiaus fizikai atskleidus dar ir tokį esminį klasikinės mechanikos ribotumą, jos įvaizdis tapo dar giliau pagrąžtas. Šiandien žinome, kad Newtono modelis galioja tik didelio atomų skaičiaus objektams ir tik mažiems, palyginti su šviesos greičiu, greičiams. Kai neišpildoma pirmoji sąlyga, klasikinę mechaniką reikia pakeisti kvantine mechanika, o kai neišpildoma antroji sąlyga, reikia taikyti reliatyvumo teoriją. Tai nereiškia, jog Newtono modelis „klaidingas“, o kvantinė bei reliatyvumo teorijos – „teisingos“. Visi šie modeliai tėra aproksimacijos, kurios galioja tik atitinkamame reiškinių intervale. Už šio intervalo ribų modeliai patenkinamai nebeaprašo tikrovės, todėl turi būti pakeisti – arba, teisingiau, praplėsti – kitais, naujais, patikslinančiais aproksimavimais.

Vienas iš svarbiausių, o kartu ir sunkiausių uždavinių kuriant modelį – tai būtent nustatyti jo galiojimo ribas. Pasak Geoffrey Chewo, kurio „batų raištelio“ teoriją aptarsime vėliau, vos tik pasirodo, kad modelis veikia, iškart reikia paklausti savęs: Kodėl jis veikia? Už kokios ribos jis nebeveiks? Kuo būtent jis netikslus? G. Chewo nuomone, tai pirmas tolesnio darbo žingsnis.

Rytų mistikai irgi labai gerai supranta, kad visi verbaliniai tikrovės aprašymai yra netikslūs ir nepilni. Tiesioginis tikrovės patyrimas pranoksta proto ir kalbos galimybes, o kadangi visa mistika remiasi būtent tiesioginiu patyrimu, visa, kas joje kalbama, teisinga yra tik iš dalies. Fizikoje bet kokių teiginių apytikslė prigimtis įvertinama kiekybiškai, tolesniais mažais žingsneliais tik patikslinant

pirminę aproksimaciją. Kaipgi su verbalinės komunikacijos problema dorojasi Rytų tradicijos?

Visų pirma mistikus labiau domina pats tikrovės patyrimas, o ne to patyrimo aprašymas. Jie užtat paprastai mažai tesidomi to aprašymo analize, todėl ir „pakankamos aproksimacijos“ sąvoka Rytuose niekad nė nebuvo atsiradusi. Kita vertus, norėdami perduoti savo patyrimą, Rytų mistikai vis dėlto susiduria su kalbos ribotumu. Rytuose išsirutuliojo keletas šios problemos sprendimo būdų.

Indų mistika apskritai ir, skyrium, hinduizmas savo teiginius apvelka mitais, metaforomis bei simboliais, poetiniais įvaizdžiais, palyginimais bei alegorijomis. Mitinę kalbą kur kas mažiau nei sveiko proto kalbą varžo logika. Čia apstu stebuklų ir paradoksų, gausu išpūdingų įvaizdžių, ir niekas nėra vienareikšmiškai apibrėžta. Kaip tik todėl ir tampa įmanoma perteikti mistinę patirtį kur kas geriau nei įprasta kalba. Pasak Ananda Coomaraswamy'o, „mitas – tai tiksliausias įmanomas priartėjimas prie abso-
liučios tiesos, kurios negalima išarti žodžiais“.¹⁸

Laki indų vaizduotė sukūrė ištisą aibę dievų ir deivių, kurių įvairūs įsikūnijimai bei žygdarbiai buvo sudėti į milžinišką fantastiškų pasakų epą. Savo gilia įžvalga hindas tebesuvokia, kad visi šie dievai tėra minties padarai, skirtingus tikrovės veidus atstojantys įvaizdžiai. Kita vertus, jis taip pat suvokia, kad sukurti jie ne tik pasakoms pagražinti, bet iš esmės perteikia mistiniame patyrimo šaknyjančias filosofines doktrinas.

Kinų ir japonų mistikai rado kitą būdą kalbos problemai spręsti. Užuoat paradoksaliąją tikrovės prigimtį puošę simboliais bei mitiniais vaizdiniais, jie dažniau linkę ją tik pabrėžti įprastos kalbos priemonėmis. Daoistai, siekdami atskleisti iš verbalinio bendravimo kylančius nesusipratimus bei parodyti jo ribotumą apskritai, kaskart griebiasi paradoksų. Šią techniką iš jų perėmė ir toliau tobulino kinų bei japonų buddhistai. Savo kraštutinumą ji pasiekė vadinamuosiuose dzen buddhizmo koanuose, beprasmėse mįšlėse, kurių mokymui perduoti griebiasi dauguma dzeno mokytojų. Šie koanai, kaip matysime kitame skyriuje, sudaro gana reikšmingą paralelę šiuolaikinei fizikai.

Japonijoje esama dar vieno paminėtino būdo filosofinėms pažiūroms išreikšti. Tai tam tikra ypatinga itin glaustos poezijos rūšis, dažnai dzeno mokytojų naudojama tikrovės „tokybei“ nurodyti. Kartą vienuoliui paklausus Fukecu Enšio: „Kai nei kalbėti, ne tylėti atrodo nepriimtina, kaip tada išsisukti nesuklydus?“, mokytojas atsakė:

Visad prisimenu Kiangsu kovo mėnesį –

Kurapkos klyksmą,

Gausybę kvepiančių gėlių.¹⁹

Šios rūšies dvasinė poezija savo tobulybę pasiekė klasiškiniame japonų haiku iš septyniolikos skiemenų, kuriam dzenas padarė gilią įtaką. Haiku poetų pasiekta įžvalga į pačią tikrovės esmę atsispindi net vertime:

Lapai krisdami

Gula kits ant kito;

Lietus plaka lietų.²⁰

Kada tik Rytų mistikai išsako savo žinojamą žodžiais, – ar tat būtų mitai, metaforos bei poetiniai įvaizdžiai, ar paradoksai, – jie visuomet gerai suvokia kalbos ir „linijinio“ mąstymo ribotumą. Šiuolaikinė fizika savo verbalinių modelių bei teorijų atžvilgiu laikosi visiškai tokios pat nuostatos. Bet kokie modeliai ir teorijos neišvengiamai yra apytiksliai, t.y. netikslūs. Tai tarsi rytietiškų mitų, metaforų bei poetinių įvaizdžių atitikmenys, ir kaip tik šia prasme mėginu parodyti jų paraleles. Vieną ir tą pačią materijos ypatybę, pavyzdžiui, hindams perteikia kosminis Šivos šokis, o fizikams – tam tikri kvantinės lauko teorijos aspektai. Ir šokantis dievas, ir fizikos teorija – žmogaus proto kūriniai: modeliai, kuriais jis aprašo atitinkamas tikrovės įžvalgas.

Iš anglų kalbos vertė **Dainius RAZAUSKAS**

Versta iš: *The Tao of Physics* by *Fritjof Capra*. – USA: Shambhala Publications, 1977. – P. 13–31.

NUORODOS:

1. *Heisenberg W.* Physics and Philosophy. – N. Y., 1958. – P. 125.
2. *Chuang Tzu* / transl. James Legge, arranged by Clae Waltham. – N.Y., 1971. – § 26.
Fragmentas baigiasi sakiniu: „Kad taip man sutikus žodžius pamiršusį žmogų, kad taip man su juo pakalbėjus!“ Žr. rusišką vertimą: *Чжуанцзы // Атеисты, материалисты, диалектики древнего Китая / вступительная статья, перевод и комментарии Л. Д. Позднеевой.* – Москва, 1967. – P. 282. – D. R.
3. *Katha Upaniṣad* 3.15.
4. *Kena Upaniṣad* 1. 1. 3.
Žr.: *Liaudies kultūra.* – 1998. – Nr. 5. – P. 56 – D. R.
5. Lietuviška citata iš: *Laozi* / iš senosios kinų kalbos vertė Dalia Švambarytė. – V., 1997. – P. 7. – D. R.
6. Cit. pg.: *Needham J.* Science and Civilization in China. – Cambridge, 1956. – P. 85.
7. *James W.* The Varieties of Religious Experience. – N. Y., 1935. – P. 388.
8. *Russell B.* History of Western Philosophy. – N. Y., 1945. – P. 37.
9. *Suzuki D. T.* On Indian Mahayana Buddhism. – N. Y., 1968. – P. 237.
10. *Needham J.* Min. veik. – P. 33.
11. *Zenrin kushu // Miura I., Fuller-Sasaki R.* The Zen Koan. – N.Y., 1965. – P. 103.
12. *Suzuki D. T.* Outlines of Mahayana Buddhism. – N. Y., 1963. – P. 235.
13. *Castaneda C.* A Separate Reality. – N. Y., 1971. – P. 20.
14. *Lao Tzu.* Tao Te Ching / transl. Ch'u Ta-Kao. – N. Y., 1973. – § 41.
Lietuviška citata iš: *Laozi.* – P. 87. – Žr. past. 5. – D. R.
15. *Lao Tzu.* – § 48.
D. Švambarytės verčiama kitaip: „Įsigilinus į mokslus, diena dienon [žinios] plečiasi; įsigilinus į Dao, diena dienon [aistros] traukiasi“ (*Laozi.* – P. 101. – Žr. past. 5). Plg. atitinkamą rusišką vertimą: „*Дао Дэ Дзин*“ // *Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах.* – Т. 1. – Москва, 1972. – P. 129.
Siekiant nenukrypti nuo straipsnio autoriaus šia citata pabrėžiamos minties, sekta angliškuoju vertimu. – D. R.
16. *Chuang Tzu.* Min. veik. – § 13.
17. *Kapleau P.* Three Pillars of Zen. – Boston, 1967. – P. 53–54.
18. *Coomaraswami A. K.* Hinduism and Buddhism. – N. Y., 1943. – P. 33.
19. *Watts A. W.* The Way of Zen. – N. Y., 1957. – P. 183.
20. Ten pat. – P. 187.